

प्रकरण पहिले

**विवाह संस्था आणि पारंपारिक
हिंदू विवाहाचे स्वरूप**

प्रकरण पहिले

विवाहसंस्था आणि पारंपारिक हिंदू विवाहाचे स्वरूप

(NAURE OF MARRIAGE AND TRADITIONAL HINDU MARRIAGE)

प्रस्तावना

विवाह ही मानवी जीवनातील अतिशय महत्वाची व पुरातन अशी संस्था आहे. मानवी वंशवाढ आणि मानवी जीवनामध्ये सातत्य आणि स्थैर्य राखण्याचे विवाह हे एक प्रभावी सामाजिक साधन आहे. विवाह ही गुतागुंतीची सामाजिक संस्था आहे, त्यामुळे आजही हया संस्थेचा कवी, तत्वज्ञ, चित्रपट निर्माते आणि संशोधक आपआपल्या परीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करतात. मानवशास्त्र, समाजशास्त्र या क्षेत्रातील संशोधक विवाह हया विषयाकडे शास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहत आले आहेत. या प्रकरणात आपण विवाहाचा एक सामाजिक संस्था म्हणून थोडक्यात परिचय करून घेऊन हिंदू विवाहाचे स्वरूपही थोडक्यात पहाणार आहोत.

१.१ विवाह संस्थेच्या समाजशास्त्रीय व्याख्या:

विवाह संस्था सामाजिक व्यवस्थेतील एक महत्वपूर्ण संस्था समजली जाते एक सामाजिक संस्था म्हणून विवाह संस्थेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी समाज शास्त्रज्ञांनी केलेल्या काही व्याख्यांचा परामर्श आपण घेऊ.

विवाह संस्थेच्या समाजशास्त्रीय व्याख्या :

विल्सन (१९७२ : ८) यांची व्याख्या खालील प्रमाणे

"परस्परांशी बघ्द असणा-या अनेक दर्जे आणि युनिकांचा संच तयार होण्याची शक्यता असणारे सापेक्षतः स्थायी स्वरूपाचे लैगिक संबंध म्हणजे विवाह होय" "Marriage is a relatively permanent sexual union implying a number of interlocking status and roles".

Vander Zanden (1975: 317) यांची व्याख्या खालील प्रमाणे आहे.

“एक किंवा त्यापेक्षा जास्त पुरुष व एक किंवा त्यापेक्षा जास्त स्त्रियांच्यातील समाजमान्य असा समुह होय या समुहात पुरुष-स्त्रीयांनी पती-पत्नीची भूमिका वठविली पाहिजे अशी समाजाची अपेक्षा असते”. (“Marriage may be define as a socially sanctioned union of one or more men with one or more women with the expection that will play the role of husband and wife”).

“विवाह ही एक अशी सामाजिक व्यवस्था आहे की ज्या मुळे जन्म घेणा-या मुलांना समाजात एक औरस ! कायदेशीर असे स्थान प्राप्त होते.” (International Ency Radciliff Brown International Encyclopedia of social science 1968; VOI. 10 p. 9 “Marriage is a social arrangement by which a child is given a legitimate position in the society”).

ॲंथोनी गिडिंग्ज (१९८९ : ३८४) यांची व्याख्या खालील प्रमाणे

“विवाह म्हणजे समाजाकडून मान्यता प्राप्त असे लैंगिक संबंध होत की ज्यात दोन विवाह योग्य / सज्जान व्यक्ति असतात ज्यावेळी लोक विवाह करतात तेंव्हा त्या व्यक्ति एकमेकांशी नाते संबंधाने परस्परांशी बांधल्या जातात, त्यांचे नातेवाईक आप्त, पालक, बहीण, भाऊ आणि इतर रक्त संबंधित लोक या विवाह बंधनाने नातेवाईक बनतात.”

Anthony Giddens 1989: 384 (“Marriage can be define as a socially acknowledge and approved sexual union between two adult individual. when two people marry, they become kin to one another the marriage bond also, however, connect together a wider range of kinspeople, parents, brothers, sisters and other blood relatives become relatives of the partner through marriage”).

वरील व्याख्यांचे विश्लेषण केले असता असे स्पष्ट होते की, विवाह ही समाजमान्य संस्था आहे. विवाहामध्ये दोन व्यक्ती मधील कायमच्या लैंगिक संबंधाना समाजाने मान्यता दिलेली असते. विवाहातून उत्पन्न होणा-या अपत्यांना औरस/ कायदेशीर असे स्थान प्राप्त

होते, तसेच दोन वेगवेगळ्या वंशातील लोक त्यांचे आप्त नातेवाईक हे विवाह बंधनाद्वारे परस्परांशी कायमचे जोडले जातात.

विवाहाला फक्त सामाजिक दृष्टीकोनातून महत्व आहे असे नव्हे तर विवाहाकडे एक कायदेशीर संस्था म्हणून देखील पाहिले जाते. मानवी जीवनात असे काही अधिकार व कर्तव्ये असतात की जे विवाहाशिवाय पूर्ण होऊच शकत नाहीत. विवाह हे वंशसातत्य आणि समाजसातत्य अबाधित ठेवण्याचे एक महत्वपूर्ण साधन आहे.

विवाह ही संस्था मानवी जीवनात अनेक महत्वाची कार्ये पार पाडीत असते. विवाहाचे मुख्य कार्य म्हणजे समाजमान्य असे लैगिंक संबंध प्रस्थापित करणे होय त्यानंतर हया लैगिंक संबंधाद्वारे उत्पन्न मुलांचे संगोपन, योग्य समाजीकरण करणे हे विवाहाचे दुसरे कार्य होय.

रॉबर्ट विल्सन (१९७२:१८) यांच्या मतानुसार 'समाजामध्ये नवीन सदस्यांची भर घालणे, या समाजातील नवीन सदस्याकडून सामाजिक नियमने, नितीमुल्ल्ये, परंपरा, समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे कशा पाळल्या जातील याकडे लक्ष देणे, तसेच समाज सदस्यांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे मुख्यतः त्यांच्याकडून समाजबाह्य लैगिंक संबंध प्रस्थापित होणार नाहीत या कडे लक्ष देणे' ही विवाहाची महत्वाची सामाजिक कार्ये आहेत.

थोडक्यात, विवाह संस्था आर्थिक, सामाजिक धार्मिक अशा सर्व प्रकारची कार्ये पार पाडीत असते. पण मुख्यतः विवाहाची तीन महत्वाची कार्ये मानली जातात ती म्हणजे पुर्नरूपादन, समाजीकरण आणि सामाजिक नियंत्रण ही होत.

१.२ पारंपारिक हिंदू विवाहाचे स्वरूप

विवाह कल्पनेचा उगम वेदवाडमयाच्या कालापासून झालेला आढळतो. विवाहाचे प्रयोजन, विवाहाचा अर्थ वगैरे सर्व धर्मशास्त्राचाच एक भाग समजला जात होता. विवाह, विवाहाचे प्रकार, दत्तक वाटणी, वारसा इत्यादी बाबीतील विचार सर्वत्र विखुरलेले आढळतात. व हया सर्वांची माहिती स्मृति मध्ये आढळते. (वेल्हाळ, १९७८ : १ ते ७)

गौतमसुत्र हे अतिशय पुरातन मानले जाते यामध्ये विवाह , विवाहाचे वेळी वधुवराचे वय, विवाहाचे आठ प्रकार आणि इतर अनेक गोष्टीचे विवेचन आहे. वर्णाश्रम समाजव्यवस्थेमध्ये विवाह हा एक महत्वाचा संस्कार आहे. उद्घाह, विवाह, परिणय, परिणयन, उपयम, पाणिग्रहण या विवाहासाठी वापरलेल्या शब्दांनी विवाह या संस्काराच्या विविध अंगाचे दर्शन होते.

माणसाने गृहस्थाश्रमी क्हावे, यज्ञयोग करावेत आणि प्रजोत्पत्ती करावी हा विवाहाचा हेतू आहे, असे ऋग्वेदामध्ये म्हटले आहे. स्मृति आणि निबंध यातील कथनाप्रमाणे प्रजोत्पत्ती, धार्मिक यज्ञयाग, संतती मुळे होणारी स्वर्गप्राप्ती आणि ऐहिक सुख यांचा लाभ होणे हे सर्व विवाहाचे हेतू आहेत. वर आणि वधू कसे असावेत किंवृत्ता कसे नसावेत याबद्दलही काही संकेत होते, कुल, वर्तणूक, शारिरीक संपदा कीर्ति, यौवन, विद्वत्ता नातेवाईक आणि मित्र या सर्व गोष्टीत चांगला असलेला शक्तीशाली व महत्वांकांक्षी मुलगा पसंत केला जात असे. त्याच बरोबर पत्नीची निवड करताना तर अनेक गोष्टीची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे.

वधु, बुद्धीमती, सौदर्यवती, सजातीय, सदवर्तनी, सुलक्षणी, सशक्त, वरापेक्षा वयाने लहान, बंधु (भाऊ) असलेली अशी असावी. पत्नीची निवड करण्याची पद्धती विशिष्ट त-हेची होती. आठ ठिकाणाची माती आणून त्यांचे वेगवेगळे गोळे करून ते नियोजित वधुपुढे ठेवले जात असत ही आठ ठिकाणे म्हणजे

१) ज्या जमीनीतून दोनदा पिक घेता येतात अशी जमीन, २) गोठा, ३) यज्ञवेदी ४) पाणथळ ५) जुगार अडडा ६) चौरस्ता ७) उजाड माळरान ८) स्मशान त्यापेकी जो गोळा ती उचलेल ते गुणधर्म घेऊन ती येईल असे मानले जात असे. भाऊ नसलेली मुलगी ही तिच्या पित्याला पुत्रवत असल्यामुळे अशा स्त्रीशी विवाह केल्यावर तिचा मुलगा पित्याला पिंडदान करण्याएवजी आजोबाला मातेच्या पित्याला (त्याचा पुत्र नसल्याने) पिंडदान करेल म्हणून अशी मुलगी वधू म्हणून त्याकाळी पसंत करीत नसत.

विवाहाचे वेळी वधुवरांचे वय काय असावे, या बद्दल ऋग्वेदकाळात निश्चितता अगर एकवाक्यता नव्हती, आठ वर्षांच्या मुलीचा विवाह २४ वर्षांपेक्षा कमी किंवा त्याही पेक्षा जास्त वय असलेल्या मुलाबरोबर केला जात असे. मुलीला भाऊ नसल्यास सहसा तिच्याशी कोणीही विवाह करीत नसे. त्यामुळे ती आजन्म अविवाहितच राहत असे. एकत्र तिचा विवाह अगदीच लहान वयात तर ती स्वतःचा पती स्वतः निवडण्याइतकी सज्जान होई पर्यंत ही तिच वय असल्याचे आढळून येते, मुलांचा आठ वर्षे वयापर्यंत उपनयन विधी होत असे त्यानंतर त्यांचा अभ्यास १२, १४, १६, ४४ अशी वर्षे होत असे व नंतर ते विवाह करीत असत म्हणजेच मुलांसाठी विवाहाचे निश्चित वय ठरवले गेल्याचे आढळून येत नाही.

गृह सुत्र आणि धर्मसुत्र यामधील संदर्भावरून असे दिसते की, ख्रिस्तपूर्व ५००, ६०० वर्षांचे सुमारास मुलगी वयात येण्यापूर्वी अगर लगेचच तिचा विवाह होत असे. वयात येण्याच्या जवळपास आल्यावर कन्येने तीन वर्षे पिता अगर बंधु चांगला पती पाहून देतील म्हणून वाट पहावी, आणि जर तिला योग्य वर मिळला नाही तर तिने जन्मभर पित्याचे घरी अविवाहित राहावे असे मनूद्ये म्हणणे होते. परंतू वयात आलेल्या कन्येचा विवाह केला नाही तर पित्याला पाप लागत असे. पुढे बौद्धायन धर्मसुत्रात म्हटल्यामुळे कोणाबरोबरही कन्येचा विवाह ती वयात येण्यापूर्वी करून देण्याची पद्धत सुरु झाली. मुलीच्या मध्ये शिक्षण घेणे कमी झाले, शिवाय लहानपणी कन्येचा उपयोग सोम घेतो, वयात येण्याच्या सुमारास गंधर्व घेतो आणि वयात आल्यावर अग्नि घेतो अशा काही कल्पना रुढ झाल्या. मुलीसाठी विवाह म्हणजे उपनयन समजले गेले. उपनयनाचे वय आठ असल्याने विवाहाचे वय आठ होऊ लागले. या सर्व कारणामुळे मुलीचे विवाहाचे वय आठ / दहा असावे अशी प्रथा पडली. ही प्रथा ब्राह्मण वर्गातच रुढ होती. क्षत्रिय कन्यांना ही प्रथा लागू नव्हती. क्षत्रिय कन्या विवाहाचे वेळी विवाहाचा अर्थ समजण्या इतपत मोठ्या असत. वेदकालामध्ये व्यक्ती ज्या प्रकारचे काम करते त्यावरून चार्तुवर्णव्यवस्था होती. आंतरवर्णीय विवाह त्या काळामध्ये एवढे मानले जात नसत. नंतरच्या काळात वर्णव्यवस्था ही जन्माधिष्ठीत झाली आणि मग आंतरवर्णीय विवाह ही ठरु लागले कनिष्ठ जातीतील मुलीबरोबरच्या विवाहास अनुलोम म्हटले जाते. ब्राह्मण वराचा क्षत्रिय आणि वैश्य कन्येशी झालेला विवाह क्षम्य

होता, पण शुद्र कन्येबरोबर झालेला विवाह मात्र त्याज्य होता, नवव्या व दहाव्या शतकापर्यंत अनुलोम विवाह होत असते. पुढे मात्र त्यांची मान्यता कमी होऊ लागली त्यांचे प्रमाणही कमी होऊ लागले. ब्राह्मण तसेच क्षत्रिय व वैश्य कन्ये बरोबर होणारे विवाह केंद्रा बंद झाले हे नक्की सांगता येणार नाही. नवव्या शतकापर्यंत मात्र त्यांचा उल्लेख आढळतो.

विवाह जर ब्राह्मण पद्धतीने झाला असेल तर वधुचे गोत्र बदलते. विवाह जर असुर किंवा गांधर्व पद्धतीने झाला असेल तर वधुचे गोत्र बदलत नाही. तिचे गोत्र हे पित्याचे गोत्र आहे तेच राहते. म्हणून तिचा मुलगा आणि तिच्या भावाची मुलगी सगोत्र संपीड म्हणून असा विवाह त्याज्य समजला गेला होता. पण हा नियम ब्राह्म विवाहाला लागू नसल्यामुळे ब्राह्म विवाहातून झालेल्या मुलाला आपल्या मामाच्या मुलीबरोबर विवाह करण्यास अडचण नसे. या अशा संपिड विवाहाबद्दल सर्वत्र मतभिन्नता आढळून येते.

विस्तृत संबंधामधील विवाही निबंधकारांनी त्याज्य ठरविले होते. विस्तृत संबंध म्हणजे उदा. पल्लीची बहीण किंवा काकाची बहीण हिच्या बरोबरचा विवाह ही नाती भाऊ बहीण आगर पिता, माता यांचे सदृश असतात म्हणून त्यांच्यातील विवाह त्याज्य मानला.

परस्पर रदत्त संबंधित असलेला व्यक्तिसमुह हा सगोत्र समजला जातो. या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदकाळापासून अभिप्रेत आहे. त्या त्या ऋषीचे वंशज त्या त्या ऋषीच्या गोत्राचे मानले जात असत.

पुरातन काळी विवाहाला आणखीही काही बंधने होती मुलगी देऊन वराची बहीण आपल्या मुलाला करून घेण्याची पद्धत (साटे-लोटे) निषिद्ध मानली गेली होती. तसेच दोन बहिणी एकाच वराला किंवा दोन भावांना देऊ नयेत अशीही बंधने होती.

विवाहाचेवेळी मुलीच्या पालकत्वाची जबाबदारी पिता, आजोबा, बंधु, मामा आणि माता यांच्याकडे असे, मातेचा अनुकम शेवटी असे कारण स्त्री ही पराधीन होती व स्वतः एकटी कन्यादान करू शकत नसे. मुलाच्या पालकत्वाचा स्मृतीमध्ये उल्लेख सापडत नाही कारण मुलाचा विवाह स्मृती काळात लवकर होत नसे त्यांचे शिक्षण संपल्यावर होत असे.

१.३ मुहुर्त –

प्राचीन काळी चैत्र आणि पौष महिन्यात विवाह सहसा करू नयेत असे समजले जात होते. वयाने वाढलेल्या मुलाचा विवाह चंद्राचा प्रभाव पाहून कोणत्याही दिवशी करावा असे म्हटले होते. जेष्ठ मुलांचा जेष्ठ मुलीशी जेष्ठ महिन्यात विवाह करू नये. दोन्ही कुटुंबापैकी कोणत्याही एका कुंटुबातील पिता, माता अजोबा, आजी, बंधु, अगर मामा असे जर कोणी विवाह ठरल्यानंतर व विवाह होण्यापूर्वी मयत झाले तर कोणत्या महिन्यात विवाह करावे, मुहुर्त घरावे याबाबत अनेक मते आहेत.

१.४ विवाहाचे प्रकार

गृह सुत्रे, धर्म सुत्रे आणि स्मृती यांच्या काळापासून विवाहाचे आठ प्रकार सांगितले जातात. ‘ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्रजापत्य, असूर, गांधर्व, राक्षस आणि पैशाच विवाह असे ते आठ प्रकार आहेत. त्यांचे थोडक्यात वर्णन खालील प्रमाणे आहे.

१.४.१ ब्राह्म विवाह :-

वेदसंपन्न चारित्र्यवान मुलाला बोलावून घेऊन वस्त्र, आभूषणे यांच्यासह त्याला मुलगी देणाऱ्यी म्हणून द्यायची म्हणजे ब्राह्म विवाह होय. यामध्ये वराकडून काहीही छ्यावयाचे नसते. त्यांच्याकर कोणतीही अट लादायची नसे. धर्म, अर्थ आणि काम यामध्ये पली बरोबर एकनिष्ठ राहीन एकदे त्याने आश्वासन द्यावयाचे एवेढीच त्याच्या कडून अपेक्षा असते. त्यामुळे हा प्रकार सर्वामध्ये श्रेष्ठ समजला जातो.

१.४.२ दैव विवाह :-

यज्ञामध्ये संकल्प करणा-या ऋत्विजाला (पुजा, मंत्रोचार करणारा पुरोहित) यज्ञयाग चालू असताना अलंकारासहित मुलीला दक्षिणा म्हणून द्यायची, हा दैव विवाह होय. ऋत्विज पक्त ब्राह्मणच असे त्यामुळे हा विवाह प्रकार ब्राह्मणातच रुढ होता. ऋत्विजाने यज्ञयाग चांगल्या त-हेने करावा ही त्याला कन्या देण्यामागची अपेक्षा असावयाची. म्हणून हा प्रकार ब्राह्मण विवाह प्रकारासारखा सर्वश्रेष्ठ मानला जात असे.

१.४.३ आर्ष विवाह :-

कन्येची विक्री म्हणून नाही, पण कायद्याची तरतूद पाळायची म्हणून किंवा पृष्ठत आहे म्हणून वराकडून जनावरांच्या जोडया (गाय - बैल) घेऊन कन्या द्यायची या विवाह प्रकारला आर्ष विवाह म्हणतात.

१.४.४ प्रजापत्य विवाह:-

वराचा सन्मान करून कन्या देऊन तुम्ही दोघेही धर्मकार्य करत रहा असे अशीर्वाद देऊन झालेला विवाह म्हणजे प्रजापत्य विवाह होय. यामध्ये पतीने दुसरा विवाह करायचा नाही ही अट असते. शिवाय धर्म, कार्य आणि दानधर्मात दोघेही भाग घेतील अशीही अट असते. हे दोन्ही विवाह सशर्त असल्यामुळे ते ब्राह्म विवाहापेक्षा निष्कृष्ट मानले जातात.

१.४.५ असूर विवाह :-

कन्येला आणि तिच्या नातेवाईकांना ते मागतील तेवढे द्रव्य देऊन करून घेतलेल्या कन्येच्या विवाहाला असूर प्रकार म्हणतात. द्रव्य किती द्यावे याला मर्यादा नाही. हा प्रकार म्हणजे कन्येची सरळ - सरळ विक्री होय. शुल्क देऊन विकत घेतलेली स्त्री ही कायदेशीर पत्नी होऊ शकत नाही. जो पिला आपली कन्या अशी विकतो तो जणुकांही आपले पुण्यच विकतो आणि नरकात जातो. या कल्पनामुळे या विवाहप्रकाराला कोणीच चांगले मानले नाही.

१.४.६ गांधर्व विवाह :-

एकमेंकांच्या संमतीने झालेल्या स्त्री पुरुषांच्या मीलनाला गांधर्व विवाह म्हणतात. यात शारिरीक आकर्षणाचा भाग मुख्यत्वेकरून असतो. यामध्ये पित्याचे पालकत्व झुगारल्याचे आढळून येते. त्यामुळे पहिल्या चार प्रकारापेक्षा हा निष्कृष्ट समजला जातो. दुश्यंत शंकुतलेचा गांधर्व विवाह सर्वश्रुतच आहे.

१.४.७ राक्षस विवाह :-

मुलीच्या नातेवाईकांना हाणामार करून किंवा वेळप्रसंगी ठारही मारून रडत ओरडत असलेल्या मुलीला जबरदस्तीने पळवून आणून तिच्या बरोबर विवाह करणे याला राक्षस विवाह म्हणतात. जबरदस्तीने पळवून आणून विवाह करणे या प्रकाराला राक्षस विवाह मानला आहे.

c) पैशाच विवाह :-

मुलगी झोपलेली असेल , बेशुध्द असेल किंवा उन्माद अवस्थेत असेल या, अवस्थेत तिच्याबरोबर संभोग करून तिच्या बरोबर विवाह करणे याला पैशाच प्रकार म्हणतात. राक्षस आणि पैशाच प्रकारात पित्याची संमति नसते पित्याकडून दानही नसते आणि त्या कन्येचीही संमती नसते. पिशाचे रात्रीच्या वेळी लपवा छपवीत कामे करतात म्हणून मुलीच्या नकळत संभोग करून तिच्या विवाह करण्याच्या प्रकाराला पैशाच म्हणतात.

हे आठ प्रकार विवाहाचे नसून मुलगी मिळविण्याचे आहेत. अशा त-हेने मुलगी मिळवून नंतर तिच्या बरोबर विधियुक्त विवाह होत असे. जबरदस्तीने मुलीला पळवून नेणे हा प्रकार सर्वांनीच त्याज्य मानला. परंतु तिच्या पुढील आयुष्याच्या हितासाठी अशा त-हेने पळवून नेल्यावरही तिच्या बरोबर, होम, सप्तपदी करून विवाह करावा असा स्मृतीकारांनी दंडक घातला. मुलगी पळवून आणल्यानंतर तिच्या बरोबर विवाह करण्यास जर पुरुषाने नकार दिला तर त्याला जबरदस्त शिक्षा सांगितली आहे. अशा परिस्थितीत सदर मुलीचा दुस-या कोणाबरोबरही विवाह करून देण्याची परवानगी स्मृतीकारांनी दिली आहे.

ब्राह्म विवाह दैव विवाह, आर्ष विवाह प्रजापत्य हे सर्व मान्य असे विवाह प्रकार आहेत. याबद्दल स्मृती कारांचे एक मत आहे. त्याच प्रमाणे ब्राह्म हा सर्वश्रेष्ठ व पैशाच विवाह निकृष्ट प्रकार आहे. याबाबतीतही एकमत आहे. दुसरे एकमत असे आहे की पहिले सहा प्रकार ब्राह्मणांना योग्य आहेत. शेवटचे चार प्रकार क्षत्रियांचेकरिता आणि गांधर्व , असुर व पैशाच हे वैश्य आणि शुद्र यांना योग्य आहेत, असे समजले जात होते. काळाच्या ओघात फक्त ब्राह्मण आणि असुर प्रकार टिकून राहिले व बाकीचे लुप्त झाले.

१.५ हिंदू विवाह : एक धार्मिक विधी/‘संस्कार’

१.५.१ हिंदू विवाह हा एक धार्मिक विधी संस्कार आहे.

अखलायनाची गृहसुत्रे सर्वात पुरातन आहेत. विवाहामध्ये कोणकोणते धार्मिक विधी असावेत, त्यांचा क्रम कोणता असावा या बद्दल सुत्रामध्ये मतभिन्नता आढळून येते पाणिग्रहण, होम, होमाभोवती फे-या आणि सप्तपदी हे विधी मात्र आवश्यक मानलेले आहेत. वधुवर गुणपरिक्षा, वरप्रेषण, सीमांतपुजन, वाड.निश्चय, विवाहासाठी मंडप उभारणे, नंदीश्राद्ध, पुण्याह वाचन, वधुगृह आगमन मधुपर्क वराचा सन्मान, वधुवर निष्क्रमण (वधूवरांनी मंडपात येणे) कन्यादान, अग्नीस्थापना, होम, पाणिग्रहण- आग्निपरिणयन, सप्तपदी मूर्धाभिषेक, हदय स्पर्श दक्षिणादान, गृहप्रवेश, ध्रुव अरुंधती दर्शन मंगळसुत्र बंधन, देवकउत्थापन, मांडवपरतणे यांचा आणि अश्या अनेक विधीचा विवाह संस्कारात अंतर्भाव होतो. होम व सप्तपदी झाल्यावरच मात्र विवाह पुर्ण होतो. जर एखाईवेळी वर वैदिकमंत्र म्हणण्यापूर्वी वर भयत झालातर तर त्या वधुचा पुन्हा विवाह होऊ शकतो पित्याने जर कन्येचे दोष न सांभाता विवाह केला आणि नंतर दोष उघडकीस आला तर पित्याला दंड होत असे. आणि पत्नीमध्ये दोष आहे असे खोटेच पतीने सांगितले तर त्या पतीस दंड केला जात असे.

वेदकाळात एक पत्निकत्व हे चांगले समजले जात असे. तरीही वेद वाड.मयात बहुपत्निकत्वाचा अनेक ठिकाणी उल्लेख आढळतो, तसेच पुनर्विवाह हे देखील पुरातन काळात माहित नव्हता असे नाही पण मनुला पुनर्विवाह करणे मान्य नव्हते. तो विवाह धर्म नाही असे मनुचे म्हणणे होते. पुनर्विवाहित स्त्रीला पुनर्भू म्हटले जात असे. पुनर्भू म्हणजे जिच्या बाबतीत विवाहाचा संस्कार पुर्ण झाला अशी स्त्री होय.

काशयणाऱ्या म्हणण्याप्रमाणे, अमुक एका व्यक्तिबरोबर जिचा विवाह ठरला होता किंवा वराने वधुचा हात हातात घेतला होता किंवा पित्याने उदक सोडून दान दिले होते असा पती किंवा नियोजितपती गृत्यु पाबल्यास त्यामुलीला पुन्हा विवाह करण्याची परवानगी होती.

अल्टेकर (१९३८ : ५७) यांच्या मते विवाह म्हणजे एक पवित्र धार्मिक विधी आहे त्यामध्ये पवित्र अग्निच्या पुढे धार्मिक मंत्राचे उच्चारण / पठण केले जाते व विवाहासाठी आवश्यक असे धार्मिक विधी पार पाडले जातात.

कापडिया (१९५८ : १६७-१६९) यांनी हिंदू विवाह एक धार्मिक संस्कार असल्याचे सांगितले आहे. त्यांच्या मते हिंदू विवाहाची धार्मिक उदिदृष्टे १) धर्म २) अर्थ ३) काम ही आहेत. विवाह हा दुस-या एका अर्थाने देखील पवित्र विधी आहे. तो म्हणजे हिंदू पुरुष हा त्याच्या जन्मांपासून ते मृत्युपर्यंत त्यांच्या जीवनात अनेक धार्मिक विधी सतत करत असतो. तेंव्हा इतर अनेक धार्मिक विधी पैकीच विवाह हा अधिक महत्वाचा धार्मिक विधी मानला जातो. आणि स्त्रियासाठी तर तो खूपच महत्वाचा व आवश्यक असा विधी असतो. कारण स्त्रियांच्या जीवनातील हा पहिलाच असा महत्वाचा विधी असतो. म्हणून स्त्रियांच्या जीवनातील एक पवित्र व नबदलता येणारा असा धार्मिक विधी म्हणून विवाहाकडे पाहिले जाते.

विवाह हा असा संबंध आहे की जो तोडता येत नाही विवाहामुळे पती पत्नी त्यांच्या मृत्युपर्यंत पवित्र बंधनाने परस्परांशी बांधले जातात. स्त्री साठी तर तिच्या पतीच्या निधनानंतर ही लिला विवाहाचे बंधन पाळावे लागते. विवाहानंतर पती-पत्नीना एकमेंकांच्या स्वभावाला अनुसरून तडजोड करून जीवन जगावे लागते. परस्परांचे विचार आवड निवड जाणून घेऊन परस्परांना समजून घेऊन एकत्र रहावयाचे असते. ज्याप्रमाणे नदी समुद्राला जाऊन भिक्कूते व आपले अस्तित्व विसरते म्हणजे त्यात समर्पणाची मावना असते तशीच स्त्रीने आपल्या पतीशी एकरूप होऊन स्वतःचे अस्तित्व विसरावे अशी तिच्या कङ्गून अपेक्षा केली जाते.

जातीतल्या जातीत विवाह (जातीअंतर्विवाह) हिंदू जाती व्यवस्थेचे आंतर्विवाह (Endogamy) हे महत्वाचेच वैशिष्ट आहे व विवाहाचे महत्वाचे मुल्येही आहे. प्रत्येक जात व उपजाती मध्ये आपल्या जाती बाहेरील व्यक्तीशी विवाह करण्यास मनाई असे. कापडिया (१९५८ : ११७-११८) यांच्या मते , “हिंदू समाज हा अनेक जाती समुहामध्ये विभागलेला आहे आणि नंतर हे जाती समूह परत उप-समुहामध्ये विभागलेले आहेत व परत हे उपसमुह

ही आणखी उपघटकात विभाजित होतात. जात ही अशा प्रकारे अनेक समुहामध्ये विभागली जाते व प्रत्येक समुह पुरीच्या समुहापेक्षा जास्तच आंतरिंवाहाचे बंधन पाळणारा आहे.” कपाडिया (१९५८ १११८) यांच्या मते जातीचा नैतिक प्रभाव अजूनही हिंदूवर मोठया प्रमाणात आहे जातीचा हा प्रभाव कोणताही कायदा मोडू शकेल का ? हा एक प्रश्नच आहे.

पण सेनगुप्ता (१९६५-१२०-१२१) यांच्या मते “ऋग्वेदाच्या काळात आपल्याला असे कुठेही दिसून येत नाही की विवाहामध्ये जातीचे विभाजन केले होते. तेव्हाच्या वेळीही अनेक आंतर-जातीय विवाहाची उदाहरणे आढळून येतात व त्याचे दाखले वैदिक साहित्यात मिळतात.”

हिंदू विवाहाचे पारंपारिक स्वरूप कसे होते याचे वरिल वर्णनावरून स्थूल कल्पना येण्यासारखी आहे. हिंदू विवाहाच्या पारंपारिक स्वरूपात काळाच्या ओघात खूप बदल झाला आहेत. अशा बदलांच्या समाजशास्त्रीय विश्लेषणात समाजशास्त्रज्ञांना विशेष अभिरुची आहे.

१.५.२ विवाहाचे समकालीन स्वरूप :

समाज हा कधीही स्थिर राहत नाही. कारण परिवर्तन हा निसर्गाचाच नियम आहे व त्यामुळे प्रत्येक समाज हा परिवर्तनशील असा असतो. जेव्हापासून औद्योगिकरणाचा उदय शहरीकरण, वाढता शिक्षणप्रसार, आर्थिक प्रगती / विकास तसेच स्वांतर्य, बंधुता व सगानता या मुल्यांचा मोठया प्रमाणात प्रसार होतो आहे तेव्हापासून समाजव्यवस्थेत अनेक बदल घडून येत आहेत. हया घटकांचा सर्व सामाजिक संस्थावर जसा परिणाम झाला तसाच तो विवाह, कुंटूब या महत्वाच्या दोन्ही संस्थावर देखील झाला. पारंपारिक विवाह, आदर्श समजले जाणारे विवाह हया विवाह प्रकारात कालांतराने बदल होत आले आहेत.

२० व्या शतकात तर वैवाहिक मूल्ये, व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व, अभिवृत्ती मुल्ये इ. गोष्टीत बदल घडून आले. हया सर्व परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत संपूर्ण विवाहसंस्था बदलत असल्याचे दिसून येते.

विवाहाचे जोडीदार निवडण्याच्या बाबतीत अलीकडच्या काळात खूप बदल झाल्याचे दिसते. एक म्हणजे पालकांनी जोडीदारांची निवड करण्याची पारंपारिक प्रथा आजुनही

सुरु आहेच. अलीकडच्या काळात तरूण तरूणी स्वतःच वैवाहिक जोडीदाराची निवड करताना व प्रेम-विवाह करताना दिसतात. त्याचप्रमाणे वधुवर सूचक मेळावे, स्नेह मेळावे आदीच्या माध्यमातूनही जोडीदार निवड केली जाताना दिसून येते.

पालकांनी ठरवून केलेले विवाह ही एक पारांपारिक अर्शी विवाहाची पद्धत आहे व हया विवाहामध्ये मुलांचे व मुलीचे पालक परस्परांना भेटून विचारविनिमय करून विवाह ठरवतात. यामध्ये पुर्णपणे विवाहाविषयक निर्णय घेण्याचे अधिकार पालकानांच असतात. अशा प्रकारच्या विवाहात वडिलधा-या व्यक्तिंचा निर्णयच अंतिम समजला जातो. हय विवाहात वधु-वरांना कसल्याही प्रकारचे मत विचारले जात नाही. असे असले तरी आशचर्याची बाब म्हणजे अशा प्रकारचे विवाह भारतात मोठ्या प्रमाणात होतात असे दिसून येते.

सध्याच्या काळात प्रेम विवाहाचे प्रमाणे वरचेवर वाढत असल्याचे आढळून येते. शिक्षणाचा वाढता प्रसार, दलणवळणाची संपर्काची वाढती साधने, आर्थिक स्वातंत्र्य, स्त्रीयांचे वाढते स्वावलंबन व विवाहाचे वाढते वय, पुर्वीच्या स्त्री - पुरुषांच्या कामातील भेद हळू हळू कमी होतो आहे व त्यामुळे स्त्री-पुरुषांचे पूर्वीपेक्षा मोठ्या प्रमाणावर विवाहापूर्वी कामाच्या, शिक्षणाच्या कारणाने एकत्र येणे वाढले आहे. या कारणामुळे व्यक्तीला स्वतःचा विवाहाचा जोडीदार स्वतःच्या पसंतीने निवडणे शक्य होत आहे. स्वतंत्र व समानतेच्या दृष्टीकोनामुळे मुले - मुली एकत्र येतात व ओळख वाढते. मग ओळखीचे रूपांतर प्रेमात व नंतर विवाहात होते. प्रेम विवाहाबद्दल असे म्हटले जाते, की अशा विवाहामध्ये शारिरीक आकर्षणाचा भागच जास्त असतो किंवा तोच अशा विवाहांचा पाया असतो. पण प्रत्यक्षात तसे असतेच असे नाही. Terman (१९३९) यांनी ७९२ जोडप्यांच्या अभ्यास केला. त्यांना असे आढळून आले की वैवाहिक जीवनामध्ये शारिरीक आकर्षण हा भाग तितकासा महत्वाचा नसून त्याच्याशी तुलना करता व्यक्तिंचा स्वभाव, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, वय, शिक्षण, व्यवसाय इ गोष्टी महत्वाच्या ठरतात.

सध्याच्या काळात विवाहासाठी जोडीदार मिळण्यासाठी अनेक संस्था कार्यरत दिसतात जसे 'वधुवर सूचक मंडळ', 'विवाहापुर्वीचे स्नेह मेळावे', इत्यादी मोठ्या मोठ्या

शहरात या संस्था मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. त्यात काही सामाजिक संस्था र्नेह मेळाव्यांचे आयोजन करतात व त्यात विवाह योग्य मुलामुलीना बोलावून त्यांची परस्परांशी ओळख घडवून आणली जाते किंवा प्रत्येकाला स्वतःची आवड निवड त्यांना जोडीदार कसा हवा, जोडीदाराबद्दलच्या अपेक्षा इ गोष्टी सांगाव्या लागतात व मग त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे जर तिथे तसा जोडीदार असेल तर परस्परांना अनुरूप जोडीदार त्याला मिळू शकतो. विवाह संस्थेत घडून येत असलेल्या परिवर्तनांचा मागोवा घेण्यासाठी सदरचे संशोधन हाती घेण्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत अभ्यसाची संकल्पनात्मक संदर्भ चौकट आणि अवलंबिण्यात आलेल्या संशोधन पट्टिंतीचे विवेचन या पुढील प्रकरणात आलेले आहे.

संदर्भ :

1. Giddens Anthony, 1989 Sociology, Polity Press, UK.
2. Kapadia K. M., 1958 “Marriage and Family in India”, Oxford University Press, London.
3. Radcliff Brown, 1968 International Encyclopedia of Social Science, Vol. 10, p.9
4. Williamson R. C., 1972 “Marriage and Family Relation”, John Wiley and Sons, New York,
5. Vander Zanden, 1975 “Sociology”, The Ronald Press Company, New York.
6. वेल्हाळ कुसुम, १९७८ ‘‘हिंदू विवाहाचा कायदा’’, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. १ ते ६